

8. A TERÜLETI ELEMZÉSEK A GAZDASÁGELMÉLETBEN

8.1. A térbeliség és az elméletek hatókörének a kérdése

A térbeliséggel direkt módon foglalkozó kutatók részéről gyakran éri kritika a standard mikro- és makroökonómia szemléletét, amelyben a térbeli kérdések tárgyalása nem kap szerepet. Hogy ez a kritika megalapozott-e, és ha igen, milyen értelemben, azt a következő két tényező vizsgálata alapján dönthetjük el. Egyrészt mennyire tekinthető a térbeli elemzések térszemlélete adekvátnak a területi jelenségek vizsgálata szempontjából, másrészt általában milyen hatást gyakorol a térbeliség kezelése az elméletek hatókörére. Először ezen utóbbi kérdést tárgyalom, ebben az alfejezetben általánosságban, a 8.3. alfejezettől pedig majd az ár- és pénzelmélet egyes kiragadott témái kapcsán. A térbeli elemzések térszemléletével a következő alfejezetben foglalkozom.

Az elméletek hatóköre alatt azt értem, hogy az elmélet milyen mértékben feleltethető meg a valóságnak, mekkora az empirikus tartalma, milyen széles az alkalmazási területe, a belőle levont konzekvenciák alkalmazhatóak-e valóságos gazdasági problémákra, vagy csupán mint logikusan felépített, de a tapasztalattal összhangba nem hozható elméleti, gondolati konstrukciók érdekesek.¹

Minden elmélet során élnek olyan feltevésekkel, amelyek leegyszerűsítik a valóságot, ezért a leegyszerűsítő feltevések általános bírálata nem indokolt. Az elméletek valóságérvénye kapcsán azonban feltétlenül szükséges megkülönböztetni a leegyszerűsítő feltevések kétféle típusát. Az első típusú leegyszerűsítő feltevés nem tekint el bizonyos jellemző lététől, csak nem határozza meg közelebbről, *nem specifikálja konkrét tartalmát*. A második típusú leegyszerűsítő feltevés viszont *teljes egészében eltekint bizonyos jellemző létezésétől*. A térre vonatkozóan a szállítási költségek kezelésével lehet illusztrálni a kétféle megközelítés közötti alapvető különbségeket. Az első megközelítésben figyelembe veszik a szállítási költségeket, de nem határozzák meg pontosan, hogy milyen konkrét termék konkrét földrajzi pontok közötti konkrét időpontban lezajló konkrét típusú ügyleteket magában foglaló szállításáról van szó. A szállítási költség tehát figyelembe vett, de nem specifikált jellemző. A második esetben viszont teljes egészében a szállítási költség létezésének hiányát feltételezik. A szállítási költség ekkor tehát figyelmen kívül hagyott, nem létező jellemző. A kétféle megközelítés között óriási a különbség, a megkülönböztetés elmaradása a feltevések körüli vitákban sok félreértéshez vezetett.

A valós helyzettel összhangban álló feltevések alatt az első típusú, az egyes jellemzőket nem specifikált módon figyelembe vevő feltevéseket értem. Ezek a feltevések nem korlátozzák az elmélet hatókörét, mert megfogalmazásuknál eleve gondosan a tapasztalati valóságból indulnak ki. A második típusúaknál viszont szükséges megvizsgálni, hogy mennyiben tekinthetők korlátozóaknak: egyáltalán nem, részlegesen vagy esetleg olyan mértékben, hogy az elméletnek nincs gyakorlati jelentősége. Az ilyen vizsgálatok végzéséhez célszerű a második típusú feltevéseket további három csoportra osztani. A feltevésekkel kapcsolatban így a következő négy kategória megkülönböztetéséhez jutunk el:

1. A valós helyzettel összhangban álló, de a részleteket nem specifikáló feltevések. Az ezekre épülő, egyébként logikusan felépített elmélet helyességét csak úgy lehet kétségbe vonni, ha megkérdőjelezzük azt, hogy a feltevések tényleg összhangban állnak-e a valósággal.

2. Elhanyagolható tényező típusú feltevések, amelyek nem befolyásolják levezetésünk eredményeit és az elmélet hatókörét.

3. Nem elhanyagolható tényező típusú feltevések, más szóval az elmélet hatókörét korlátozó feltevések, amelyek befolyásolják levezetésünk eredményeit és korlátozzák az elmélet hatókörét.

4. Az elméleti leírást segítő feltevések, amelyeket egy bonyolult jelenség leírása során tett átmeneti egyszerűsítésként lehet felfogni, és amelynek későbbi feloldásakor megvizsgálják, hogy az elmélet mennyiben módosul a feltételezés elhagyása esetén.²

A térbeliség kezelésével kapcsolatos kérdések nem általánosságban feleltethetők meg a négy típusú feltevések közül az egyiknek, hanem csakis a vizsgált kérdés kontextusában fogalmazható meg az, hogy a tér kezelésének a módja milyen befolyást gyakorol az elméletek hatókörére.³ Egy elméleten belül egyszerre akár mind a négy típusú feltevéssel találkozhatunk. A kamat jelenségét a pozitív időpreferenciával magyarázó elméletet nem befolyásolja az a körülmény, hogy állításait a térgazdaságtan vagy az egypontgazdaságtan keretei között fogalmazzák-e meg. A térbeliség kezelése a kamat lényegének a magyarázata során tehát elhanyagolható típusú tényező lesz.⁴

A tökéletes verseny modelljének számos feltételezése közül az egyik a térbeliségre vonatkozik. A modell működése megköveteli az egypontpiac követelményét, amely a modell hatókörét korlátozó feltételezés, mivel térbeli piacon nem beszélhetünk tökéletes versenyről és egyetlen árról még a modell további korlátozó tényezőinek a fenntartása mellett sem valamennyi homogén és tökéletesen osztható termékre vonatkozóan.⁵ A térbeliség hiánya ebben az esetben nem elhanyagolható típusú feltevés.

Az egypontpiac feltételezése azonban lehet az elméleti leírást segítő feltevés is, aminek feloldása után megvizsgálhatjuk, hogy például az egypontpiacon érvényesülő egy ár törvénye milyen módosulásokon megy keresztül térbeli piac

esetén.⁶ Ilyen típusú feltevésekre azonban csak akkor van szükség, ha az elméletépítésnek azt a módját választjuk, amely a nagyon általános (és az erre épülő elmélet ezért nagyon keveset mondó) és többnyire valóságidegen feltevések fokozatos feloldása révén kíván a valósághoz közelíteni. Az elméletalkotásban azért sem jelent gondot az átmenetileg korlátozó típusú feltevések használata, mert mindig explicit módon utalnak ilyen voltukra, míg az elhanyagolható és korlátozó típusú feltevések megkülönböztetéséről, vizsgálatáról gyakran elfeledkeznek.

Mint láttuk, a harmadik típusú (korlátozó) feltevés könnyen negyedik típusú (átmenetileg korlátozó) feltevéssé alakítható át. Ez az átalakítás azonban nem tehető meg a második (elhanyagolható) és a harmadik típusú feltevéseknél, az ezek közötti különbségtétel döntő jelentőségű. Az elhanyagolható típusú feltevés esetén ugyanis a térbeliségre vonatkozó állításaink így fogalmazhatóak meg: „A gazdaság térbeliségétől elvonatkoztatunk, ez azonban – a vizsgált jelenség jellegéből következően – az elmélet hatókörére nem gyakorol befolyást, nem korlátozza az elmélet hatókörét.” Ha a térbeliség nem elhanyagolható, akkor így kell fogalmaznunk: „A gazdaság térbeliségétől elvonatkoztatunk, ez azonban – a vizsgált jelenség jellegéből következően – az elmélet hatókörére befolyást gyakorol, korlátozza az elmélet hatókörét.” A két feltevés következményei tehát ellentétesek lesznek.

8.2. A gazdasági elemzések térszemléletéről

Bár a gazdasági elemzés egyes területei többnyire jellegzetes térszemlélettel bírnak, azonban egyértelműen és kizárólagosan nem lehet hozzárendelni az egyes térszemléleteket a gazdasági elemzések egyes típusaihoz. Annyit azért talán a túlzott általánosítás csapdájába nem esve el lehet mondani, hogy az egyedi egy pontgazdaság az általános kérdésekkel foglalkozó makro- és mikroökonomia gyakori, és többnyire indirekt térszemlélete. A regionális gazdaságtanban és a nemzetközi gazdaságtanban az egyedi egy pontgazdaságok hálózataként értelmezett tér fordul elő szintén gyakran, és szintén többnyire implicit módon (lásd a 7.5. alfejezetben a 21. ábra a) és b) részét).

A makroelemzések térnélkülisége megegyezik vagy az átlagok területileg egyenletes értékeinek, vagy pedig a területi eltérések lényegteleniségének implicit feltételezésével. Máshogyan megfogalmazva, a *mikroösszetevőktől eltekintő* makroelemzés olyan fekete dobozként tekint a gazdaságra, amelynek bizonyos látható makrotulajdonságai elégségesek a makroműködés leírásához, anélkül, hogy a fekete doboz belső szerkezetére vonatkozóan ismereteink lennének. Ezek a feltevések számos esetben ellentmondásokhoz vezetnek az aggregációs, visel-

kedési és összetételbeli hatás miatt (lásd a 7.5. alfejezetet; a makroműködésnek a mikroösszetevők és ezzel együtt a térbeli pozíció különbségét figyelembe vevő, azokra visszavezetett magyarázatára ilyen típusú ellentmondásosság nem vonatkozik, ekkor a figyelembe vétel módja a lényeges kérdés). A munkaerőpiac átlagos egyensúlya például az egyik részpiac területi vagy szektorális túlkeresletéből és egy másik részpiac túlkínálatából is előállhat.

Az egyedi egypontgazdaságok hálózata szállítási költségek figyelembe vétele nélkül típusú modellekkel elsősorban a nemzetközi közgazdaságtanban találkozunk, például ilyen formában: vegyünk két országot, amelyek eltérő termelési tényezőkkel rendelkeznek; az országok két terméket gyártanak, és feltételezzük a szállítási költségek hiányát. Ezek a modellek sajátos módon kezelik a térbeliségből fakadó problémákat: a térbeliség minimumának megjelenítése után még ebből a minimumtól is visszalépnek, és csak az eltérő szerkezetű egypontgazdaságokat vizsgálhatják.

Az egyedi egypontgazdaságok hálózata szállítási költségek megjelenítésével a regionális gazdaságtan számos modelljének képezi a térszemléletét, de az új gazdaságföldrajz is nagyrészt ebből a képzetes gazdasági térből indul ki. Ezekre a modellekre annak a kritikának a nagy része érvényes, amit az egypontgazdasággal szemben fogalmaznak meg többnyire a regionális gazdaságtant tárgyaló könyvek elején. Ezekben a modellekben az egypontgazdaságok közötti teret gazdasági értelemben vákuum tölti ki, ami nyilvánvalóan önellentmondás.

Miközben a térbeli elemzések tárgyalása kapcsán tehát gyakran éri kritika az egypontgazdaság feltevését, azzal a paradoxnak tűnő jelenséggel találkozunk, hogy a területi gazdaságtani elemzések egy része is megmarad egypontgazdasági szinten, az egypontgazdaságok hálózatoként értelmezett rendkívül egyszerű képzetes tér keretein belül. Ennek a térszemléletnek az a legfőbb veszélyforrása, hogy az ilyen keretek között született elméletek térbeli kérdéseket tárgyalnak, vagy általános kérdések térbeli aspektusait. Számukra tehát különösen fontos lenne, hogy minél kevesebb térre vonatkozó megszorító feltevés-sel éljenek, mivel az elméleteket külön vizsgálat nélkül csak azokban az esetekben lehet érvényesnek tekinteni és alkalmazni, amilyen térszemlélet keretében megszülettek. Területi kérdések tárgyalásánál sohasem tudhatjuk a priori módon, hogy a térre vonatkozó feltevések elhanyagolható típusúak vagy korlátozó típusúak lesznek-e. Ezt a veszélyt másként úgy is ki lehet fejezni, hogy fennáll annak a lehetősége, hogy ezeket az elemzéseket olyan területi elemzéseknek könyvelik el, amelyek teljeskörűen képesek leírni a vizsgált térbeli problémákat, és alkalmasak arra, hogy a *belőlük levont következtetéseket problémamentesen használják fel gyakorlati gazdaságpolitikai döntések meghozatalához*. Más szóval, a nehézségek akkor lépnek fel, ha eltekintenek az elméletet korlátozó feltevések hatásainak a vizsgálatától.

Az egypontgazdasági megközelítések két egymáshoz nagyon hasonló okra vezethetők vissza. Az egyiket statisztikai illúzióból fakadóként, a másikat a jogi, közigazgatási szemlélet öntudatlan alkalmazásaként lehetne megjelölni. A statisztikai illúzió alatt azt értem, hogy bármilyen gazdaságra vonatkozó statisztikai jellegű (tehát nem egyedi) adat csak meghatározott területegységek keretében értelmezhető és érhető el. Például adott városra, megyére, országra, országcsoportra fog vonatkozni. Ez ahhoz az elképzeléshez vezethet, hogy a regionális gazdaságtan tárgya ezeknek a területegységeknek, mint önálló entitásoknak, és az ilyen területegységek között lévő kapcsolatoknak a vizsgálata, függetlenül a terület generáló egyedi akcióktól. Másrészt az elméletek ellenőrzésének pozitivistá megközelítése is erősítheti a statisztikai illúziót, hiszen ekkor az a kérdés merül fel, hogyha nem régiókban gondolkodunk, mint alapegységekben, akkor hogyan lehetne tapasztalati módon ellenőrizni a térbeli folyamatokat leíró elméleteinket.

A jogi, közigazgatási szemléletmód a statisztikaihoz hasonló módon generalizálja az egymástól éles határokkal elválasztott, egymással hierarchikus viszonyban lévő területegységek képzetét. Ez a képzet jogi szempontból nem kifogásolható, de a gazdasági elemzésbe való átvitele igen. A jogi eltérések hatásának elemzése természetesen a területi gazdaságtannak egy fontos részterülete, kifogásolni csak azt lehetne, ha kizárólag ennek a tényezőnek a vizsgálata történik, megfelelően a térbeliség további elemeiről.

A területi kérdések egypontgazdaságok hálózata keretében történő megközelítésének bemutatását az indokolta, hogy nem elszigetelt, egyedi jelenségről van szó, hanem szélesebb körben elterjedt szemléletről. Ugyanakkor, mivel eddig általánosságban foglalkoztam a kérdéssel, ez ahhoz a helytelen nézethez vezethet, miszerint a leírás valamennyi nemzetközi gazdaságtani és regionális gazdaságtani megközelítésre igaz. Az ilyen következtetés teljes mértékben indokolatlan lenne. Az elmondottakat alátámasztó és tartalommal megtöltő negatív példákat majd a 8.6. és 8.7. alfejezetben a vásárlóerőparitás elmélete és az optimális valutaövezet elmélete kapcsán tárgyalok. Általánosságban meg lehet azonban említeni, hogy az „új gazdaságföldrajznak” elnevezett kutatási irányzat *modelljeinek* térszemléletére az egypontgazdaságok hálózata jellemző, annak ellenére, hogy a *történeti példákban* szó esik régió belüli különbségekről is. Az új gazdaságföldrajznak a közgazdaságtan főáramából szemlélve talán felfedezésnek minősül az a megállapítása, miszerint a gazdaság térben létezik és nem egy tű hegyén. Ezen felismerés mellett azonban az új gazdaságföldrajz modelljei változatlanul további alapvető megszorításokkal élnek. Például, szemben a feltevésekkel, a termékek, a tőke és a munka nem homogén, aggregátumokra vonatkozóan nem alkalmazható a határszemlélet, az emberek nem azonos ízlésűek, az emberek nem csak pénzügyi szempontokat mérlegelve választanak munka- és lakóhelyet, stb. Ezek a gazdasági és társadalmi élet alapvető tényeivel ellentétes

feltevések nem tekinthetők minden esetben elhanyagolható típusúaknak, ezért az elméletek hatókörére és alkalmazhatóságára vonatkozó vizsgálatuk alapkövetelmény. Az új gazdaságföldrajzi munkák többségében ugyanakkor az elméleti tárgyalás és az empirikus példák említése kapcsán a legkülönbözőbb régiófogalmak (homogén, funkcionális-nodális, adminisztratív, kulturális, valamint a közelebbről meg nem határozott „gazdasági”) keverednek egymással.

Ezen jellemzők miatt az irányzat megítélése ellentmondásosnak mondható: *a térbeliség szerepének felismerése üdvözlendő, a térbeliség kezelése azonban jogosan képezi a bírálatok tárgyát.* Az új gazdaságföldrajz számos területi szempontú bírálata közül az egyik legátfogóbb *Martin (1999)*, aki kétségbe vonja az „új” és a „(gazdaság)földrajz” elnevezés jogosságát. Martin kitűnően állapítja meg az új gazdaságföldrajz régiófogalmáról, hogy „az az alapvető és komplex kérdés egyáltalán nem vizsgált, hogy a „regionális” és a „lokális” gazdaságokat hogyan lehet értelmesen konceptualizálni, és az ilyen koncepciókat hogyan lehet empirikus tartalommal megtölteni. Ehelyett egy ontológiai csúszás történik a régió, mint absztrakt pontok és terek egyfelől, valamint másfelől bármilyen adminisztratív egységnek illusztratív és empirikus célokra történő megfelelőnek tartott használata között. A tér és a hely kezelése annyira nagyvonalú, hogy gyakran ugyanaz a modell szolgál a területi agglomeráció és specializáció magyarázatára mérhetetlenül különböző szinteken, a nemzetközi szinttől a nemzeti szintű központ-periféria kapcsolatokig, a városi ipari koncentrációkig egészen a városon belüli szomszédságig” (*Martin, 1999, 77-78. o.*).⁷

A régiókat nem pontokként, hanem a valóságnak megfelelően tényleges kiterjedéssel rendelkező egységekként kezelő számos pozitív elméleti példa közül *Lösch (1962)* és *Ohlin (1981)* művét emelem ki. Lösch alapmodelljében maga a tér földrajzilag homogén, minden irányban azonos szállítási lehetőségekkel, a mezőgazdasági termelők eloszlása egyenletes, a technológia mindenhol azonos. A modellben további, nem a térbeliségre vonatkozó feltevések is szerepelnek. Ezekkel a megszorításokkal Löschnek két célja van. Egyrészt bemutatja, hogy még ilyen körülmények között is, a szállítási költségek, a mezőgazdasági termelés térigénye és a méretgazdaságosság miatt létrejön a gazdaság térbeli megosztottsága. Másrészt a megszorításokat később Lösch feloldja, és megvizsgálja a modell és a valóság közötti eltéréseket, vagyis valóságidegen feltevéseit az elméleti leírást segítő eszközként használja. Eljárásában a korlátozó feltevések használata tehát kétféleképpen is indokolható.

Mivel a Heckscher-Ohlin modellt a nemzetközi kereskedelem elméletét áttekintő művek többnyire kétrégiós, kéttermékes, szállítási költség hiányos (és további korlátozásokkal is élő) feltevésekkel élő modellként tárgyalják és bírálják, szükséges hangsúlyozni, hogy *Ohlin nem ilyen modellben gondolkodott.* Könyvének függelékében adott vázlatos, leegyszerűsített matematikai áttekintés alapján terjedhetett el elméletének ilyen interpretálása. Ezek a bemutatások

többnyire már nem is Ohlinra, hanem Ohlin művéről írt ismertetésekre hivatkoznak. Ohlin könyvében területi értelemben skálafüggetlen leírását adja a területi árelméletnek, az országon belüli és országok közötti elméletet azonos alapon tárgyalva, az országok közötti kapcsolatokat a régiók közötti kapcsolatok speciális esetének tartva. Könyvében – korábbi szerzőkre is hivatkozva – foglalkozik a termékenként is eltérő növekvő volumenhozadékokkal, a tényezőáramlással, a termékek inhomogenitásával, a fogyasztási szokásokkal, a termelési tényezők inhomogenitásával, az időbeli kérdésekkel, valamint kitüntetetten a szállítási költségekkel. Mindezek fényében csak csodálkozni lehet azon, hogy a nemzetközi kereskedelem elméleteit bemutató egyes tanulmányok, kézikönyvek, tankönyvek a Heckscher-Ohlin modell rendkívül leegyszerűsített ismertetése kapcsán minderről megfélekedve ezen tényezők újrafelfedezését Ohlint követő szerzőkhöz kötik.

8.3. A területi árszínvonalak számításának alapkérdései

Minden számított árszínvonal adott területegységen, adott időszakban megfigyelt jóságok körének valamilyen átlagos árára vonatkozó történeti információ. Egy árszínvonal önmagában történő kiszámításának nincs értelme, hiszen ez egy átlagos termék tetszőleges nagyságrendű átlagos árát jelentené. Csak két árszínvonal egymással és további gazdasági jellemzőkkel történő összehasonlítása hordoz tényleges információt. Az összehasonlítás a kutatás érdeklődési körétől függően lehet időbeli, amikor az árszínvonal időbeli változását vizsgálják, és területi, amikor az árszínvonal területenkénti eltérését elemzik, valamint az időbeliséget és térbeliséget egyszerre elemző kutatások is lehetségesek. A területi és időbeli árszínvonalak és azok különbségének számítása módszertanilag hasonló módon történik, de, mint arról később részletesebben írok, az adatok értelmezésében lényeges eltéréseket hoznak felszínre a termékek és a pénz időbeli és térbeli áramlása közötti különbségek.

A területi árrendszerek általános elméleti és empirikus vizsgálata mindezideig háttérbe szorult az árszínvonal speciálisabb országok közötti összehasonlítása, valamint az árszínvonal időbeli változásának vizsgálata mögött. Az országon belüli árszínvonalak és ezek változásának elemzése – hasonlóan a többi makromutatóhoz, kamatszinthez, fizetési mérleghez, áruforgalomhoz stb. – sokkal ritkább az országokat a belső különbségektől eltekintő gazdasági egységekként, térbeli értelemben pontokként kezelő megközelítésekhez képest.

Az ilyen elemzések elvi lehetőségének kizárása fontos összefüggések felismeréseitől vagy figyelembe vételétől foszthat meg bennünket. Az empirikus vizsgálatok szűkös volta és nem rendszeres, eseti felméréseken alapuló adatbá-

zisai részben ennek az elméleti hozzáállásnak a következményei, bár az adatgyűjtés költségei és bonyolultsága gyakorlati nehézségeket is gördítenek az elemzések elé. Ez a megközelítés okolható a területi árszínvonalaknak többnyire csupán az országos átlag szintjén lehetséges elérhetőségéért, és az országosan egységes és kiegyenlített ütemben változó árszínvonalak illuzórikus feltételezéséért.

Az árszínvonalak számításának területi egységei önkényesek és módosíthatók lesznek és nem természetes, egymástól elkülönülő diszkrét egységek, mint az emberek vagy a személygépkocsik. Nincsen elméleti indoka annak, hogy *elméleti értelemben* miért tekintjük fontosabbnak az országos szinten rendelkezésre álló árszínvonalakat, mint az országrészenként, megyénként, városonként, vagy több országra kiterjedő adatokat. Ezeknek a kitüntetett kezelése csak történetileg és gyakorlatilag indokolt. Történetileg az országokhoz inkább kötődő gazdaságtörténeti érdeklődés miatt, gyakorlatilag az adatgyűjtési rendszerek felépítése miatt, gazdaságpolitikailag pedig az országokat (megkérdőjelezhető módon) egységként kezelő gyakorlat következtében. Vas megye, Szilézia, Hessen, Szeged, vagy a Bodeni-tó környékének az árszínvonalánál Magyarországon, Lengyelországban, Svájc árszínvonala nem elméleti, hanem történeti, gyakorlati, gazdaságpolitikai értelemben fontosabb.

Az árszínvonal koncepcióját kétféleképpen lehet elképzelni: vagy egy gazdaság termékeinek⁸ pénzárának listájaként, vagy ezek valamilyen módon átlagolt formájában:

$$P = \frac{\sum f_i p_i}{\sum f_i}$$

ahol P az árszínvonal, p_i az egyedi árak, f_i a termékek súlya. A pénzárak listájaként elképzelt árszínvonalnak elméleti jelentősége van, az átlagáras árszínvonalnak – amit a továbbiakban számított árszínvonalnak nevezek – az elméleti mellett gazdaságstatisztikai, gazdaságtörténeti, gazdaságpolitikai jelentősége is. Az egyedi gazdálkodók számára az egyedi árak sokkal fontosabbak az árszínvonal alakulásánál, döntéseik meghozatalában sokkal inkább az egyedi árak irányítják őket, és nem az általános árszínvonal. Mivel a gazdaságpolitikai irányítás során és a közösségi szféra által nyújtott szolgáltatások egy részének árváltozásának meghatározásánál felhasználják a gyakorlati döntéshozatalban a különféle számított árszínvonalakat, elsősorban a fogyasztói árszínvonalat, ez közvetve arra készteti a vállalkozókat is, hogy ők is figyelemmel kísérjék ezeket a mutatókat.

Az indexszámítások kezdete óta ismertek a kutatók előtt az árszínvonal számításának elvi és gyakorlati nehézségei, valamint a térbeli és időbeli összehasonlítások elvi korlátai. Minden mérés alapja a mérőeszköz változatlansága. Az árszínvonal mérése szempontjából a közvetlen mérőeszközt az árakkal rendelkező termékek jelentik (és nem a pénz, amiben *kifejezik* az árakat), amelyek összetétele időről időre és területről területre eltérő körű, mennyiségű és minő-

ségű lesz. A problémának a számíthatóság érdekében eszközölt, az állandó súlyok és minőségek és ezzel a változatlan mérőeszköz elérését célzó megoldásai az indexszámítás gyakran tárgyalt kérdései közé tartozik.⁹ Mivel az indexszámok gyakorlati felhasználása rendkívül széles körű (időbeli és területi összehasonlítások, reálmutatók képzése, indexálás, kamatlábak, adókulcsok, biztosítási díjak és ezek változásának a számítása, gazdaságpolitikai döntések stb.), ezért azok minőségi kérdései is rendre napirenden vannak. Ezzel kapcsolatban elég csak utalni a nagy visszhangot kiváltott Boskin-jelentésre, amely az Egyesült Államokra vonatkozóan különféle módszertani kérdések (minőségi változások és új termékek, helyettesítési torzítás, eladási helyek változása) számszerű jelentőségét is megbecsülte (*Boskin et al., 1998; Ferenczi–Valkovszky–Vincze, 2000; Kovács, 2003; Szilágyi, 2002*).

A problémának azonban létezik egy ritkábban vizsgált elméleti része. A gazdasági elemzésben azokat a jószágokat, amelyek technológiailag azonosak, de különböző helyen és/vagy eltérő időpontban képezik a csere tárgyát, különböző gazdasági jószágoknak kell tekinteni. Ennek okaira a következő alfejezetben térek ki. Az indexszámításhoz viszont ezeket a jószágokat gazdaságilag azonosaknak tekintjük, ami az indexszámítások érdekében elengedhetetlenül szükséges lesz. Ha ezt nem tennék meg, akkor minden csereaktus és minden termék egyedivé válna, a statisztikai összeírás ezen aktusok felsorolásából állna, nem lenne lehetőség aggregálásukra. Az árszínvonal változásának mérése rendre kicsúszna a kezünk közül. Az indexek pénzoldali hatásból és termékoldali hatásból származó eltéréseinek az elválasztása viszont lehetetlen lesz az indexek készítésének módja miatt.

Az árszínvonal reciprokaként a pénz termékekben kifejezett árához, illetve vásárlóerejéhez jutunk el. Míg a pénzen kívüli összes többi gazdasági jószág árát pénzben tudjuk kifejezni, addig a pénz árát nincs értelme pénzben meghatározni.¹⁰ A pénz árát vagy az összes többi termék egységében tudjuk kifejezni, ami az árak listájaként felfogott árszínvonal reciproka, vagy a termékek átlagárában, ami a számított árszínvonal reciproka.

8.4. A tér termék és árdifferenciáló hatása és a technológiailag azonos termékek területközi cserearányai

A térdimenzióknak a gazdaságelméletbe történő bevezetésekor a korábban homogén piacok helyett területileg elkülönült heterogén részpiacok sokaságával találjuk szembe magunkat. A gazdasági elemzésben azok a technológiai összetétel szerint tökéletesen azonos jószágok, amelyek ugyanabban az időpontban, de eltérő helyen állnak rendelkezésre, hasonló eredetük ellenére úgy kezelendők,

mint a technikailag különböző jószágok¹¹ (*Mises, 1980*). „Abban az országban, ahol mindenki fél a kígyóktól, a kígyók lehetnek ritkák, de nem lehetnek szűkös javak. Egy másik országban, ahol a kígyó élelmiszernek számít, akár nagyon elterjedt is lehet, s mégis szűkös jószág” (*Heyne, 1991, 89. o.*). Ez az idézet a gazdasági javak és a szabad jószágok területi meghatározottságát ábrázolja látványos módon.¹² Mondanivalója azonban könnyen kibővíthető a gazdasági javakon belüli különbségekre is. Az ország szót területtel behelyettesítve, a kígyó és a félelem helyett pedig a jószágokat és az azok kínálatát és keresletét meghatározó tényezők (például a természeti és termelt termelési tényezők és humán erőforrások a kínálati, a jövedelmi helyzet, szokások, ízlések, demográfia stb. a keresleti oldalon) különbségeit hangsúlyozva, általánosan érvényesülő tételhez jutunk.

Gondolkodásmódunkba ugyanakkor mélyen belerögződött a technikailag azonos termékek gazdaságilag azonos terméként kezelése, függetlenül azok térbeli pozíciójától és időbeliségétől. Hayek ennek az álláspontnak az időbeliség figyelmen kívül hagyásából eredő következményeit elemezve így ír: „a jelenlegi elmélet a javak hasznosításával általában csak egy adott helyen és időpontban foglalkozik, és kevés kivételtől eltekintve teljesen figyelmen kívül hagyja a térnek és időnek azokat a sajátosságait, amelyek ebbe a keretbe nem illenek bele” (*Hayek, 1995d, 33. o.*). Majd később: „az intertemporális cserearányok megértésénél a fő nehézséget az jelenti, hogy a javak technikai jellemzőinek azonossága túlságosan befolyásolja gondolkodásunkat, s ezért nem könnyű a technikai értelemben azonos javakat gazdasági értelemben különbözőnek tekinteni. Pedig, hogy a különböző időpontokban rendelkezésre álló javakat így kell felfognunk, az már abból is következik, hogy a technikailag azonos, de más időbeli jellemzőkkel rendelkező javak nem használhatók fel ugyanolyan könnyen egy adott cél elérésére, sőt, bizonyos esetekben erre csak egy részük alkalmas” (*Hayek, 1995d, 41. o.*). Ha ez a Hayek által is bírált szemlélet nem is kizárólagos, mindenesetre a mai napig meglehetősen általánosnak mondható.

A földrajzi pozíciónak a jószágok szükségletkielégítő képességére gyakorolt hatásától való eltekintés területi problémák vizsgálatakor az elméletek hatókörét korlátozó típusú feltevés lesz. A brazil kávé lehetetlen Európában elfogyasztani anélkül, hogy egy kiegészítő termék, a szállítás segítségével előbb Európába ne került volna. A térbeli pozíció fontos hatást gyakorol a termékek értékére, nemcsak a föld és a természeti erőforrások esetében. Ezen utóbbiaknál általánosan elismert, hogy relatív pozíciójuk meghatározza értéküket, vagyis hogy például egy manhattani telek többet ér, mint egy csukcs-félszigeti földdarab.

A gazdasági jószágok szállíthatóság szerinti felosztásakor három alapsoportot célszerű képezni. Az első csoportba a szállítható javak tartoznak, a másodikba a nem szállítható javak, a harmadikba a pénz.¹³ A második csoporton belül két további alcsoport elkülönítése lehetséges, a közvetett módon szállítható,

valamint a semmilyen formában nem szállítható javak, vagyis gyakorlatilag a föld. A közvetett módon szállítható javak közé olyan jószágok tartoznak, amelyeket csak a termelési tényezők szállítása révén lehet szállítani, mint például a szolgáltatások egy része. Amely termékeknél létezik szállítási költség, azoknál két pont között a termékek tényleges szállításakor két eset lehetséges. Vagy létezik területi árkülönbség, vagy ha a szállítási költségeket átvállalja a termék eladója, akkor a vásárlók számára az ár ugyanakkora mindenhol, és ekkor az eladó költsége változik a vevő helyzete szerint.

Közvetlen területközi cserearányról csak a közvetlenül szállítható termékek esetében beszélhetünk. Ekkor az egyik területen kialakult árat a másik területen kialakult árral osztva kapjuk meg az illető termékek területközi cserearányát. A nem szállítható gazdasági tényezők árát is összehasonlíthatjuk, ekkor közvetett területközi cserearányról beszélünk. Az ezek közötti árkülönbség tetszőleges nagyságú lehet, árukat a helyi piaci tényezők határozzák meg. A területi cserearányaik nem közvetlenül a termékáramlásokkal állnak kapcsolatban, hanem a terméket előállító gazdasági tényezők és a kereslet áramlásával.

A technológiailag azonos szállítható gazdasági jószágok két pont közötti területi árkülönbségei nem haladhatják meg a termék két pont közötti szállítási költségét. Ez az „egy ár törvényének” térbeli piacra történő általánosítása. Az árak lehetséges eltérése ezért a szállítási költségek által meghatározott sávon belül marad, megegyezően az aranyvalutarendszer idejéből ismert, az arany export- és importpontja közötti sávval. A szállítás költségeit meghaladó eltérés ahhoz hasonló egyensúlytalanságról árulkodna, mintha ugyanannak a terméknek ugyanazon a helyen különböző árai alakulnának ki. A két egyensúlytalanság között azonban lényeges eltérés, hogy a szállítás mindig kockázattal, idővel, soha nem teljesen biztosan előre látható költségekkel jár, valamint az árkülönbségekről szóló információk áramlása is költséges és időigényes. Ezért a területi árkülönbségeknek nincs olyan egyértelmű mértéke, amelytől egyensúlytalanságról beszélhetünk, mint ahogyan az aranypénzrendszer esetén sem beszélhettünk egyetlen fix alsó és felső aranypontról (*Einzig, 1929*). Az ár növekedésekor bizonyos szint fölé érve néhány vállalkozó megkezdi a termék importálását, további növekedésnél egyre több vállalkozó és egyre nagyobb mennyiségben fog az importjával foglalkozni. A szállítás költségei időben sem egyszer és mindenkorra adott nagyságúak és adott időpontban vagy időszakban is vállalkozásonként és termékenként eltérőek lesznek a szállítás módjától függően.

Az árparitás országok vagy régiók között nem értelmezhető, csak szállítási kiinduló és végpontok között. Az országhatárok annyiban gyakorolnak befolyást értékükre, amennyiben a kvóták, vámok, engedélyek és egyéb megkötések a termékáramlást akadályozó és mérséklő tényezőként léphetnek fel, ugrásszerűen növelve a szállítás költségeit, kockázatát és a termékek export- és importpontjai közötti sávot. Ám még ezek figyelembe vételével is adott terméknél vagy ter-

mékcsoportnál az országon belüli árkülönbségek jóval nagyobbak lehetnek, mint két szomszédos ország egymáshoz közeli határszéli területein.

A szállítással járó kockázatok és bizonytalanságok nemcsak az export és importpontok pontos helyét teszik megállapíthatatlanná, hanem az árak időbeli alakulásában is bizonyos hullámzást tesznek lehetővé, a kockázatot vállalók számára pedig a normál profiton felüli nyereség elérését. Az ókorban „Szicíliában a gabona ezüstben kifejezve olcsó volt. Ám hogy mi volt az ára Athénban vagy a kisázsiai partokon, az nagyon sok tényezőtől függött: a széljárástól és a hullámveréstől, a háborútól és a békétől, az aszálytól vagy a jó terméstől – egyszerűen a kínálattól és a kereslettől” (*Bácskai–Husztiné–Simonné, 1974, 20. o.*). A termékáramlás háborúk, természeti katasztrófák vagy az állami szabályozás miatti akadályoztatása rombolóan hat nemcsak a területek kereskedelmére, hanem termelésére is. A jelenlegi információs és szállítási rendszer bár lényegesen csökkentette az általános kockázatokat, de termékenként eltérő mértékben. Teljesen megszüntetni pedig nem tudja, mivel nem létezik ingyenes és tökéletes információ, valamint a jövő alakulására vonatkozó biztos tudás.

Mendöl Tibor így ír a fejezetben tárgyalt egyes kérdésekről: „hasonló termelésű tájak eshetősége is nagyon különböző lehet piacért folytatott versengésükben, még ha belső adottságaik azonosak is. Természetes, hogy ilyenformán minden terméknek a Föld minden egyes pontján más és más az egyéb termékekhez viszonyított értéke, hiszen mindenütt minden termék keresletének és kínálatának más az aránya. Minél tökéletesebb a forgalom, tehát minél inkább csökken a szállítás költsége s minél több és nagyobb egymást kiegészítő termelésű táj tartozik egy állam fennhatósága alá, annál inkább csökken a termények viszonylagos értékének tájankinti különbsége. Ám akkor sem szűnhetne meg teljesen, ha az egész Földet tökéletesen egyenletes és egynemű közlekedés hálózna be és eltűnne minden vámhatár: akkor a termelés és fogyasztás helyeinek puszta geometriai távolságához igazodnának az ilyen értékkülönbségek. S megmaradna akkor is a kereslet-kínálat arányának, a termékek viszonylagos értékének időbeli változása” (*Mendöl, 1932, 58-59. o.*).

A világárak, nemzetközi árak, hazai árak gazdasági elemzésekben előforduló kategóriái helyett bármilyen termék esetében csupán helyi árakról beszélhetünk. „Csak lokális árakat találunk, amelyek többé-kevésbé érzékenyek a külső körülményekre” (*Zapoleon, 1931, 412. o.*). Minél érzékenyebb egy termék ára a külső körülményekre, annál inkább nevezhető ez a termék és bizonyos szűk értelemben annak ára nemzetközinek, ám ezek árait is helyi árakban fejezzük ki, például amikor adott időpontra vonatkoztatott, adott minőségű, chicagói raktárban található búzáról beszélünk. A chicagói és az Alaszkába szállított búzának területi áregyensúly esetén nem kell azonos árúnak lennie, mivel eltérő termékekről van szó. A chicagói búza tudja helyettesíteni az alaszkait, de csak szállítás közbeiktatásával, ezért egy versenygazdaság gazdasági egyensúlyának a két

termék szállítási költségéből fakadó területi árkülönbsége lesz az előfeltétele. A búza és a többi nemzetközi termék esetében sem mondhatjuk egyik helyi árról sem, hogy az lenne a világár, legfeljebb gyakorlati és kényelmi okok miatt léteznek kitértetett figyelemmel kísért árak, amelyek többnyire a legnagyobb piacokon, tőzsdéken alakulnak ki.

8.5. A pénz szállítási költsége és vásárlóerejének területi egyezősége

A szállítható jószágok a termelési többletű helyekről a fogyasztási többletű helyek felé áramlanak, azaz egy irányban. Így például a világgazdaság szintjén Braziliából Európába áramlik a kávé, lokálisan pedig Vecsésről Budapestre a káposzta. Az egyirányú áramlás alól legfeljebb állami beavatkozások esetén lehet kivétel, mint például az exportszubszenciák, amikor az exportált termék visszaáramolhat kiindulási helyére. Ha azt állítjuk, hogy a Wolfsburgból Mlada Boleslavba szállított autókat (Volkswageneket) ki lehetne egyenlíteni Mlada Boleslavból Wolfsburgba szállított autókkal (Skodákkal), akkor nem vesszük figyelembe, hogy ezek az összefoglaló névvel autónak nevezett, egymással kétségtelenül rokonságban lévő termékek a fogyasztók szemében különböző termékeknek számítanak. Ez az összes többi, aggregált termékre is igaz. Brazília exportál élelmiszereket, és importál más típusú élelmiszereket, bort szállítanak Egerbe a kitűnő helyi borok ellenére és így tovább.

A pénz szállíthatóság szempontból külön csoportba sorolását az indokolta, hogy míg a szállítható jószágokat előbb meg kell termelni valahol, majd a termelés helyéről a fogyasztás helyére kell szállítani, addig a már forgalomban lévő pénz esetében nem tudunk különbséget tenni a termelés és fogyasztás helye között, mivel a pénz elfogadásának területi keretei között tetszőlegesen áramolhat keresztül-kasul (*Mises, 1980*). Ez az első csoporthoz képesti döntő jelentőségű különbség a pénznek a gazdasági jószágok között elfoglalt különleges pozíciójából, a pénznek a csere általánosan elfogadott eszközének voltából fakad. Az egyik irányba történő pénzáramlást, tartozást ki lehet egyenlíteni egy másik irányból érkező áramlással, követeléssel. Míg a Németországba szállított brazil kávé és a Braziliába szállított német autó esetében a termékek eltérő fizikai tulajdonságai nyilvánvalóan nem teszik lehetővé a szállításról való lemondást, ugyanez a pénznél megtehető.

Két régióra és egy pénznemre szorítva vizsgálatunkat, az első régió lakosai által a második régióban vásárlásra fordított összeg kompenzálható a második régió lakosai által az első régióban elköltött összeggel, és viszont. A pénz tényleges áramlása, szállítása elkerülhető a bankok közötti területközi elszámolási

rendszer létrehozásával, arra csak a különbség erejéig van szükség. A két régiós megkötés feloldása nem okoz változást, mint ahogyan a régiók nagyságrendje is tetszőleges, tehát az összefüggés skálafüggetlenül érvényes, a „régió belüli” pénzáramlásokra is igaz.

A pénz területközi áramlása két alapvető esetben lehet egyirányú. Először is a pénz esetében is beszélhetünk a termelési többletű helyekről a fogyasztási többletű helyekre áramlásról. A pénz termelésének, vagyis kibocsátásának és felhasználásának területi elkülönítése elméletileg ugyanakkor az áruk termeléséhez képest csak nagyobb aggregációs szinten, országok közötti viszonylatban követhető nyomon, tekintettel arra, hogy a pénzkibocsátás haszna országon belüli kisebb régiókra nem osztható fel.¹⁴ Az aranypénzrendszer idején az aranybányák környékéről, az aranytermelő országokból, főként Dél-Afrikából, a jelenlegi pénzügyi rendszerben pedig a pénzhelyettesítésre felhasznált valuták, elsősorban a dollár, másodsorban korábban a német márka, jelenleg az euró „termelési helyéről”, kibocsátó országaiból áramlanak más országokba a pénzként funkcionáló jószágok.¹⁵

Az egyirányú pénzáramlás másik okaként az emberek összességének pénztartási hajlandóságának, igényének területileg eltérő változását lehet megjelölni. Ennek számos oka lehet, az egyenlőtlen ütemű gazdasági növekedésen kívül például szokásbeli változások, ajándékozás, jóvátétel, költözés. Az Egyesült Államok 19. századbeli benépesülése az egyirányú pénzáramlás érdekes és a nemzetközi szintjét tekintve dokumentált példáit szolgáltatta. Egyrészt a bevándorlók eredeti hazájukban eladták ingatlanjaikat, és magukkal hozták az érte kapott aranyat vagy az aranyra váltható értékpapírjukat. Másrészt az országon belül egy folyamatos nyugatra áramlást figyelhettünk meg, ami a pénz áramlásával járt együtt. Harmadrészt a bevándorlók nagy része az óhazában maradt rokonoknak utalta át jövedelme egy részét. Negyedrészt az ország nyújtotta gazdasági lehetőségeknek köszönhetően a külföldi befektetések egyenlege pozitív volt, a tőkejövedelmeké negatív. Végül a kaliforniai aranybányák felfedezése az ország nettó aranyexportőr pozíciójához vezetett a század közepén (*Foreman-Peck, 1995*). Ilyen körülmények mellett az USA kereskedelmi mérlege szükségszerűen negatív volt. A belső fizetések terén az Atlanti partvidék mérlegében folyamatosan hiányt, a nyugati területekben többletet mutathattak volna ki az említett okok miatt.

Ha a pénzáramlás két területileg nem egységes pénzrendszerű, gyakorlatilag önálló hitelpolitikát folytató központi bankokkal rendelkező, de azonos pénzt használó régió között történik, akkor a pénzáramlás területi pénzüraelosztó hatása kiegészül a pénzáramlásban érintett területegységek hitelállományának eltérő mértékű összehúzódásával, illetve növekedésével.¹⁶ Ha az egy pénz feltételezést is feloldjuk, akkor az eddig elmondottak annyiban módosulnak, hogy a különböző pénzeket használó területek közötti áramlások nem tényleges pénz-

áramlásként zajlanak le, hanem az illető pénznemek relatív értékének, vagyis árfolyamának a megváltozásaként. A nettó pénzkibocsátó ország valutája egyéb tényezők változatlansága mellett a pénzáramlás miatt értéktelenebb lesz a nettó pénzbefogadó ország valutájához képest (*Hayek, 1937*).

A pénz elméleti vásárlóerejének, ezzel együtt az elméleti általános árszínvonalnak a területi különbségeit a többi gazdasági jószághoz hasonlóan szállítási költségének értékéhez viszonyított aránya határozza meg. A készpénznek lesz szállítási költsége, a bankszámlapénz szállítási költségét viszont célszerű nullának tekinteni. A bankszámlapénz könyvelési művelet segítségével cserél gazdát birtokosai között. Ennek a műveletnek a költsége nem teljesen független a két fél területi pozíciójától, hogyha az eltérő területeken az eltérő bankok ügyfélköreinek nagysága különböző lehet, és a bankok közötti elszámolások költségei is mások, mint a bankon belüli elszámolások. A bankszámlapénz területközi mozgását ugyanakkor azért célszerű mégis költségmentesnek felfogni, mert a bankrendszer területi kiterjedése miatti költségek elkülöníthetetlenek a pénzforgalommal járó egyéb költségektől. Nem a területközi szállításnak létezik költsége, hanem magának a tranzakciónak vannak általános költségei. Másrészt amennyiben elkülöníthetőnek tartanánk a területi kiterjedés okozta költségeket, akkor is szükség lenne arra, hogy a bankok a pénz szállítási költségét az ügyfelek részére felszámolják, mert a pénz szállítási költségét az ügyfelek csak így érzékelnék és a gazdasági kalkulációjukba csak így számítanák be ezt az elemet. Ám a bankok mindezt nem teszik meg az azonos pénzt használó régiók közötti pénzforgalomnál. Bármilyen jelentős lenne is a területi kiterjedésből fakadó költség, az egyenletesen, területre lebonthatatlanul jelentkezne. Ha a bankok gazdasági zónákra bontanák az ugyanazt a pénzt használó területet, amelyek közötti átutalásokért külön díjat számolnának fel (mint a postaforgalom vagy a telefonálás díjzónái), akkor beszélhetnénk a pénz szállítási költségéről.

Még egy lehetséges ellenvetést kell megvizsgálnunk, a készpénz szállítási költségének a szerepét, amely indokolja a dollárt használó Panamában és Ecuadorban a helyi fém váltópénz kibocsátását. A készpénzt és bankszámlapénzt párhuzamosan használó területen a készpénz szállítási költsége sem vezethet pénzoldali árkülönbségekhez, mivel a készpénz és a bankszámlapénz egymással tökéletes helyettesíthetősége, bárhol egymásra átválthatósága esetén a bankszámlapénz szállítási költségmentességéből fakadóan a készpénz vásárlóerejében sem lehetnek területi különbségek. Ellenkező esetben ugyanazon pénz két megjelenési formája között területileg eltérő cserearány alakulna ki, valamint eltérőek lennének ugyanazon a területen a készpénzárak és a számlapénzárak. Ekkor a magasabb készpénzárú helyeken, ahol relatíve több a készpénz, mindenki számlapénzzel fizetne, az alacsonyabb készpénzárú helyeken pedig mindenki készpénzzel. Az eladók az ellentétes módú fizetségben lennének érdekeltek.

Az aranypénzrendszer idejének gazdaságtörténeti adatai rendkívül jelentősök, mert függetlenül az adatok régiségétől, kitűnően illusztrálni lehet velük egy homogén termék szállítási költségének a változását is, valamint be lehet mutatni az azonos árupénzt használó, de pénzügyileg és bankrendszerüket tekintve önálló országok közötti pénzoldali árszínvonalkülönbségek lehetséges mértékét. A központi bankok gondoskodtak az arany országon belüli szállításáról. Az árszínvonalak eltérése ezért országon belül nem, csak az országok közötti viszonylatban volt lehetséges, a szállítási költség által meghatározott mértékben. Ricardo így ír a kérdésről: „Állítottam azt is, hogy a világon meglevő összes pénz a különböző országokra az ő kereskedelmük és fizetési kötelezettségeik szerint oszlik meg és hogy ha belőle valamely országra bármely oknál fogva ennél az aránynál több jutna, a többlet onnan feltétlenül kivitetnék olyvégből, hogy a többi országokra oszljék szét. De természetesen feltettem, hogy olvasóim tisztában vannak vele, hogy ez az állításom csak arra a szoros esetre szólhatna, ha a pénz kivitele semmiféle költséggel sem volna összekötve. Ha a pénz kivitelének költsége tőlünk Franciaországban 3%-ot, Bécsbe 5%-ot, Oroszországba 6%-ot, végre Kelet-Indiába 8%-ot tenne, akkor Angolország folyópénzkészlete a nevezett országokhoz hasonlítva, ugyancsak 3, 5, 6 és 8%-kal haladhatná meg a természetes szintet és ennek következtében az árfolyam is ugyanazon arányokban maradhatna mély fokon” (*Ricardo, 1913, 29. o.*).

Több évtizeden keresztül rendelkezésünkre állnak négy város (New York, London, Berlin, Párizs) közötti arany export- és importpontok adatai. Ezek alapján képet nyerhetünk arról, hogy maximálisan mekkora pénzoldali árszínvonalbeli különbség alakulhatott ki az egyes országok között (33. táblázat). A táblázatból látható, hogy a szállítás változó költségei miatt az európai fővárosok és New York közötti aranyszállítás valamivel drágább volt, mint a kontinensen belüli. A kontinens városai közül Párizsban voltak legnagyobbak a szállítás költségei (a Párizs-Berlin sáv szélesebb, mint a London-New York), és Londonban a legkisebbek. Az árszínvonalaknak a táblázatnál nagyobb mértékű ingadozásai kihasználatlan arbitrázslehetőségről árulkodott volna, ami azonnal az ingadozás megszüntetéséhez vezető automatikus folyamatokat indított volna meg.

Az Einzig által London és néhány pénzügyi központ között számított elméleti import- és exportpontok különbségei nagyságrendileg hasonlóak az 33. táblázatban látható adatokhoz. Einzig számításai kapcsán néhány további fontos körülményre érdemes még felhívni a figyelmet. A London-Berlin közötti különbségnél a London-Bréma közötti különbség valamivel kisebb lesz, vagyis az aranypontok helyzetét a nemzeti bankok aranyelfogadásra kijelölt helyszínei is befolyásolják. A természeti tényezők szerepét Montreal példáján világíthatjuk meg. A Londonból New Yorkon át történő, kombinált vízi és szárazföldi szállítás időtartama egy nappal rövidebb a közvetlenül a Szent Lőrinc folyón át történő szállításnál. Az egy napnyi kamatnyereséget viszont a nagyobb fuvarköltsé-

ség és biztosítási díj jelentősen meghaladja, vagyis érdemesebb a Szent Lőrinc folyón szállítani. A téli hónapokban azonban a folyó befagyása miatt csak a drágább New Yorkon keresztüli szállításra nyílt lehetőség (*Einzig, 1929*).

33. táblázat Az arany import- és exportpontjainak különbsége az arany árához képest, %

(*The difference between gold import and export points in the percentage of the gold price*)

	London	Berlin	Párizs	New York
London	0	0,81	0,80	0,92
Berlin		0	0,99	1,20
Párizs			0	1,32
New York				0

Forrás: Morgenstern, 1959, 177-181. oldal táblázatai alapján saját számítás, az 1877-1916-os adatok átlagos értékeit felhasználva

Az eddig elmondottakat megismételve és összefoglalva, árualapú pénz esetén a területi árszínvonalak minimális eltérése lehetséges, nem árualapú bankszámlapénz használatakor az árszínvonal és a pénz vásárlóereje az azonos pénzt használó területen mindenhol ugyanakkora lesz. Ami területenként különbözik, az nem a pénz vásárlóereje, hanem a keresletet és kínálatot meghatározó lokális körülmények.

A pénz térértékének vagy vásárlóerejének különbségeiről szoktak beszélni a számított területi árszínvonalak különbségeit látva. Ez a szóhasználat bár megtevesztő, mégis az egyszerűség kedvéért kizárólag a számított indexekre vonatkoztatva elfogadhatjuk akkor, ha figyelemben tartjuk a pénz térértékéről eddig elmondottakat. Sokkal helyesebb azonban úgy fogalmazni, hogy míg a pénznek és a többi gazdasági jószágnak igenis létezik időértéke, addig a pénznek nincsen térértéke, csak a többi gazdasági jószágnak. Ennek oka a tér és az idő természetének a különbözőségében keresendő. Az idő természetéből az következik, hogy a pénz olyan értelmű időbeni áramlása lehetetlen, mint amilyen értelemben a térbeli áramlása lehetséges. Vagyis míg térben képesek vagyunk az alacsonyabb árú helyre utazva mérsékelni a területi árkülönbségeket, addig ha egy adott időpontban egy termék ára magasabb, mint egy másik időpontban, akkor nem vagyunk képesek magunkat időben előre vagy hátra küldeni, és a vásárlást ilyen módon egy eltérő, az olcsóbb időpontban megvalósítani.¹⁷ A pénz a legteljesebb mértékben jelenbeli jószág. Nem lehetséges a 2000-es évi forintállomány egy részét 1950-ben, alacsonyabb árszínvonal mellett elkölteni, és ezáltal a két időpont közötti árszínvonal-különbségeket csökkenteni. Ebből következően az idő-

beli árszínvonal-különbségeknek a termékoldali része mellett pénzoldali része is lehetséges, szemben a területi árszínvonal-különbségekkel, amelyek bankszámlapénz esetén kizárólag termékoldali hatásokból származnak.

8.6. A vásárlóerőparitás elméletének térszemléleti problémái

A vásárlóerő-paritás elmélete a valutaárfolyamok alakulásának magyarázata során az árfolyamok és az egyes országok árszínvonala közötti kapcsolat létét feltételezi. Az elmélet abszolút vagy erős változata szerint két valuta közötti egyensúlyi árfolyam (E) megegyezik a hazai és külföldi árszínvonal hányadosával:

$$E = P/P^*$$

ahol P és P* az adott országok árszínvonala. Az elmélet szerint az így meghatározott egyensúlyi árfolyamtól való eltérés esetén működésbe lépő automatizmusok korrigálják a vásárlóerő-diszparitást.

Az elmélet relatív vagy gyenge változata szerint az árfolyamváltozás mértéke megegyezik a két ország árszínvonal-változásának arányával:

$$E_1/E_0 = P_1/P_0 : P_1^*/P_0^*$$

ahol az indexek két eltérő időpontbeli árszínvonalat jeleznek. Az elmélet ezen relatív formáját meg lehet fogalmazni úgy is, hogy a valutaárfolyam a két ország árszínvonalának arányához, vagyis az abszolút formához képest egy állandó értékével megszorított mértékben tér el:

$$kE = P/P^*$$

ahol k egy időben nem változó állandó. Vagyis például ha A országban 10%-al meghaladja az árszínvonal változása a B ország árszínvonalának változását, akkor A ország valutája 10%-al fog leértékelődni B ország valutájával szemben. Az elméletnek elsősorban ezen utóbbi változatát szokták kifejteni és vizsgálni, mivel az abszolút változat a tapasztalatoknak eléggé nyilvánvalóan ellentmond.

Az elmélet térszemléleti gyengeségei az ezen fejezetben, valamint a korábban tárgyaltak miatt is egyértelműen látható. Az országok nem homogén pontok. Minden elméleti és tapasztalati alapot nélkülöz az elmélet mindkét formájában megbúvó azon implicit feltevés, hogy egy adott pénzt használó övezeten belüli területi árszínvonalaknak meg kellene egyezniük egymással, illetve időben azonos mértékben kellene változniuk. Csak sajnálni lehet azt az elmélettörténeti ténytet, hogy Cassel 1918-ban megfogalmazott aggregált, egyponstszemléletű elmélete jutott – minden bírálat, tapasztalati evidencia és elméleti megfontolás ellenére – a probléma kezelésének, tárgyalásának valamennyi szintjén (tanköny-

vek, kézikönyvek, meghatározó jelentőségű folyóiratok publikációi, monográfiák) domináns pozícióba Mises 1912-ben leírt dezaggregált, a termékek térbeli pozíciójából fakadó következményeket figyelembe vevő elméletével szemben. A már említett Ohlin így ír: „Az I. világháborút követő vitákban, amelyek a devizaárfolyam kérdéseivel foglalkoztak, sokat szenvedtem attól a gyakorlatiatlan feltételezéstől, hogy az árszintek egyenlők. Még olyan tudósok, mint Hartvey és Cassel is felelősek az ilyen elemzésekért” (*Ohlin, 1981, 121. o.*). Ohlin lényegében szintén a földrajzi pozíció figyelembe vétele miatt veti el a vásárlóerőparitás elméletét.

A vásárlóerőparitás elméletének empirikus alátámasztási kísérletei nem elméleti, hanem gazdaságtörténeti és statisztikai módszertani jelentőséggel bírnak. A gyakorlati számítások során használt árindexek között leggyakrabban a fogyasztói árszínvonalat és a nagykereskedelmi árindexet találjuk, de emellett találkozhatunk a GDP deflátorral, az exportárindexszel, a termelői árindexszel, a külkereskedelemben kerülő javak árindexével, a különféle költségindexekkel, a bérindexszel, a létfenntartási költséggel és egyéb mutatókkal. Az utolsó két index alapján a vásárlóerőparitás analógiájára a költségparitás és bérparitás kifejezés is használatos. Megfelelő elméleti alátámasztottság esetén elvileg nem lehet ellenezni bármilyen további speciális vagy vegyes index használatát sem a *leíró-történeti vizsgálatokhoz. Az egy pont gazdaság keretei között megfogalmazott vásárlóerőparitás elméletének részben az összehasonlításhoz felhasznált termékkosár súlyaitól függő területi adatokon nyugvó tapasztalati tesztelése azonban minden módszertani alapot nélkülöző vállalkozás. Az egyes tesztelések során alkalmazott különféle statisztikai próbáknak pedig sem a térelméleti, sem a statisztikaelméleti alapja nincs meg. A számított területi árindexek eltérnek egymástól, nemcsak valutánként és országonként, hanem megyénként, városokként, sőt városrészenként is. Könnyű belátni a próbálkozások meddőségét, ha például arra gondolunk, hogy az Egyesült Államokon belül a számított árszínvonal és annak változása különbözik tagállamonként, a dollár cserearánya viszont mindenhol egy az egyhez arányú marad.*¹⁸

A területi árszínvonalak számítása és összehasonlítása, az eltérések elemzése fontos, a *leíró elemzések körébe tartozó* feladat. Ezek az árszínvonalak azonban a vásárlóerőparitás elméletének tesztelésében nem játszanak szerepet, ez a korábban elmondottak alapján indokolatlan, pozitivisták igény lenne.

A lokális javak és interregionális kereskedelemben kerülő, szállítható javak megkülönböztetésével eljutunk a Balassa-Samuelson hatásnak elnevezett, Balassánál és Samuelsonnál jóval korábban leírt jelenséghez, amely megengedi a két szektor árváltozásának eltérő mértékét.¹⁹ A számított árszínvonalak eltéréseinek és egyenlőtlen időbeli változásának magyarázatához elengedhetetlenül szükséges ez a megkülönböztetés, hiszen a területi árkülönbségek nem az árszínvonal számításához figyelembe vett valamennyi termékre azonos mérték-

ben terjednek ki. Az eltérő árszínvonalak mögött eltérő árarányok, és az árarányok eltérő változásai húzódnak meg.

Az elmondottak természetesen nem csupán elméleti jelentőséggel bírnak. Az euró bevezetése vagy a teljes dollarizáció kapcsán különösen élesen vetődnek fel az egy pontgazdaság keretei között megfogalmazott elméleti feltevések és az azon alapuló gazdaságpolitikai követelmények ellentmondásai. Az egész euróövezet nagyjából azonos mértékű árszínvonal-változásának igénye elméletileg indokolatlan, mint ahogyan a maastrichti konvergenciakritériumok közül az árszínvonal változására vonatkozó kikötés is.

Ennek rövid bizonyításához vázoljuk fel az árszínvonal változásának hatásmechanizmusát külön a pénzüldali és áruoldali esetben. A pénzüldali változásnál a pótlólagos pénz birtokosai valamilyen részpiacon (területi és szektorális értelemben is) támasztanak pótlólagos keresletet, ami az erőforrásokat más részpiacokról erre a részpiacra irányítja át. Először ezen a részpiacon növekednek az árak és ezzel együtt a pénzjövedelmek, majd fokozatosan, időbeli késéssel mindegyik termék ára növekedésnek indul. Legnagyobb hasznot azok húzzák ebből a folyamatból, akik a pótlólagos pénz mennyiséget először használják fel, majd az időben egyre távolabbi felhasználók haszna egyre kisebb lesz és fokozatosan veszteségbe csap át, amely azoknál lesz a legnagyobb, akiknek a részpiacáról a folyamat kezdetén az erőforrások a legnagyobb mértékben áramlottak el. Ezek reáljövedelme csökken a legnagyobb mértékben. Mindez nemcsak a jövedelmek és vagyonok újraelosztásával járt, hanem a termelési szerkezet deformálásával, amely hamarosan, a pótlólagos pénz mennyiség eloszlása után nyilvánvalóvá válik és a részlegesen megnövekedett kapacitások felszámolásában, válságban fejeződik ki. Az egész folyamat nem egyszerűen újraeloszt egy adott nagyságú jövedelmet, hanem csökkenti azt a potenciális jövedelmet, amely a pótlólagos pénz megjelenése nélkül generálódott volna. Mindennek nem az árak növekedése az oka, hanem a pénzállomány növekedése; az árak növekedése ennek a következménye.²⁰

Az árszínvonal termékoldalról bekövetkező változása a pénzüldalival szemben a gazdaság normális, természetes működéséhez tartozik, és az egyedi árarányoknak a gazdasági feltételeknek és az egyes jószágok relatív szűkösségének változásából eredő elmozdulásait tükrözi vissza. Ezek befolyásolása felesleges és káros lenne, mivel a pénz növekedéséből származó árarányváltozáshoz hasonló módon a termékszerkezet káros befolyásolásához vezetne.²¹ Ez az oka annak, hogy miért származik félreértésből az árszínvonal változásának, növekedésének vagy csökkenésének *általánosságban, a kiváltó okoktól függetlenül* negatív fejleményként elkönnyvétele. Amíg a relatív árak a piac törvényeinek megfelelően változhatnak, addig a számított területi árszínvonalak időbeli állandóságának vagy területileg azonos mértékű változásának igénye is indokolatlan.

8.7. Az optimális valutaövezetek elméletének térszemléleti problémái

A Robert Mundell nevéhez fűződő optimális valutaövezetek elmélete különböző makroökonómiai változók közötti kapcsolatokat vizsgál és ezen változók monetáris politikával történő befolyásolhatóságát feltételezve kívánja meghatározni azt, hogy milyen térségeknek célszerű és nem célszerű közös valutát használniuk, illetve rögzített árfolyam mellett összehangolt monetáris politikát folytatniuk. Mundell 1961-es tanulmánya óta a témában született számos értekezés ellenére az elméletnek a térre vonatkozó alapfeltevései nem változtak, ezért az eredeti mundelli keretek ismertetése is elegendő azok későbbi részletesebb vizsgálatához. A modellben használt makrováltozók a következők: területközi fizetési mérleg és területközi mobilitás, munkanélküliségi ráta, árszínvonalváltozás, aggregált kereslet és kínálat, valamint a valuták árfolyama. Az aggregált kínálatot Mundell a példájában felosztja két egymástól eltérő iparágra, ezzel jelképezve a szerkezeti különbséget, illetve hasonlóságot.

Mundell modelljében kettő, saját nemzeti valutával rendelkező országot, illetve régiót feltételez, amelyeket a kiindulópontban a teljes foglalkoztatottság és a fizetési mérleg egyensúlya jellemez. A pénzbérek és az árak nem csökkenhetnek rövid távon a munkanélküliség kialakulása nélkül, és a pénzügyi hatóságok célja az infláció megakadályozása. Mi történik, ha az egyensúlyt megzavarja az, hogy a kereslet egy része B ország termékeiről az A ország termékeire irányul át? Mundell szerint ez munkanélküliséget okoz B országban és inflációs nyomást A országban. Végeredményben B fizetési mérlege hiányt, A-é többletet fog mutatni.²² A ország pénzügyi hatóságai az inflációs nyomás megakadályozására restriktív pénzpolitikát folytatnak. Az áremelkedés megakadályozása így nem segít B ország helyzetén, amely ezért csak a valutaleértékeléssel csökkentheti veszteségeit, bár a keresleteltolódásból származó valamilyen mértékű kibocsátáscsökkenést nem kerülheti el. A két ország tehát jól jár azzal, hogy saját valutával rendelkezik, mert a külső sokkok hatását tompító gazdaságpolitikai eszközzel rendelkeznek.

Más a helyzet Mundell szerint, hogyha a keresleteltolódás nem valutaövezetek között, hanem valutaövezeteken belül történik. Mundell példájában Észak-Amerika autókat gyártó keleti részre és faipari termékeket gyártó nyugati részre van osztva. A keleti régióból a nyugati régióba történő keresleteltolódás most azt a dilemmát veti fel, hogy a keleti régió érdekeit követve inflatorikus, munkanélküliséget csökkentő pénzkibocsátást folytassanak, ami a nyugati országrészben a keresleteltolódás miatt még nagyobb inflációhoz vezet, vagy a nyugati országrész érdekeit szem előtt tartó keresletszűkítő pénzpolitika mellett döntenek, ami viszont a keleti munkanélküliséget növeli. Mundell szemében ebben az esetben nem beszélhetünk optimális valutaövezetről, a közös valuta fenntartása

a makroökonómiai szabályozás egy lehetőségének hiánya miatt túl nagy költséggel jár mindkét régió számára.

A modell értelmében két régió számára akkor éri meg a közös valuta bevezetése és ezzel az összehangolt monetáris politika folytatása, hogyha a tényezőáramlás szabad. Ez a mobilitási kritérium Mundellnél a munkaerőre vonatkozóan explicit módon szereplő követelmény, a későbbi tárgyalás pedig a tőkeáramlásra is egyértelműen kiterjesztette. A második követelmény szerint az optimális valutaövezetet alkotó régiók gazdasági szerkezetének hasonlóknak kell lenniük, hogy a pénzpolitika összehangolható legyen. Ez a Mundellt követő tárgyalásban általánosnak tekinthető, Mundell gondolataira hivatkozó kritérium Mundellnél explicit formában nem, csak implicit módon fogalmazódik meg.

Mundell szerint az egész világ egyértelműen nem optimális valutaövezet, mint ahogyan az egyes országok sem feltétlenül azok. A valutavezetek számának nagyságrendjéről Mundell csak annyiban beszél, hogy túl nagy nem lehet a számuk a valutaátváltási költségek és a spekuláció lehetősége miatt. Hogyha a legnagyobb spekuláns önmagában is képes befolyásolni egy valuta árfolyamát, akkor az a valutaövezet túl kicsi. Ezek alapján a valuták optimális száma a néhány tucattól a néhány százig terjedő tartományban mozog. A legnagyobb országok, mint például az USA, nem feltétlenül alkotnak optimális valutaövezetet, több valutaövezetre tagolásuk nettó gazdasági előnyökkel jár az elmélet szerint, mert akkor az egyes övezetek a stabilizációs politikájukat saját igényeikhez tudják igazítani. A legkisebb országoknak viszont a szomszédos országokkal, régiókkal érdemes lehet közös valutaövezetet létrehozni. A modell további fontos észrevétele, hogy a valutaövezetek határainak és az országhatároknak nem kell egybeesniük (*Mundell, 1961*).

Az elméletet számos oldalról vizsgálták, így a pénzelméleti, gyakorlati operacionalizálási, intézményi, gazdaságpolitikai, statisztikai mérhetőségi és egyéb kérdések szempontjából. A továbbiakban elsősorban a területi vonatkozásait vizsgálom meg, az előbb felsorolt szempontoknak is az esetleges területi aspektusait veszem majd számba.²³

Mundell meghatározása szerint a régióon belül létezik tényezőmobilitás, a régiók között nem (*Mundell, 1961*). A tényezőmobilitás teremti meg annak feltételét, hogy a különböző régiórészek közötti keresleteltolódások a tényezőáramlás segítségével kezelhetők legyenek, így a munkanélküliséggel fenyegetett régióból a munkások elvándoroljanak más régiókba.

Ebben a régiófogalomban egymással összeegyeztethetetlen régiófogalmak mosódnak össze. Mint a térfelosztásról szóló fejezetben láttuk, a régió rendkívül komplex és sokféle értelemben használt fogalom, az elméleti elemzések, a gazdaság és a társadalom gyakorlati térbeli irányítása, valamint a köztudat szintjén eltérő tartalmak felelnek meg neki. Adminisztratív, jogi, területi irányítási értelemben a térben éles ugrásokkal, törésekkel, egyértelmű határvonalakkal talál-

kozunk. Az adminisztratív régiók ennek megfelelően a teret hézagmentesen töltik ki. Ezzel szemben a gazdasági régiók funkcionális jellegű, egyértelmű határvonallal nem rendelkező, egymásba folytonosan átcsúszó téregységek. A gazdasági hatáskörzetek folytonosak, a távolsággal arányosan tendenciaszerűen csökkennek. A gazdasági régiókkal lehatárolt tér így egymást átfedő régiókból áll, amelyek kapcsán nem is lenne értelme egymástól élesen elváló valutáris zónákról beszélni, csak a piaci erők által meghatározott hatáskörzetekről.²⁴ A gazdasági tér folytonosságát figyelembe vevő felfogás mellett az optimális valutaövezetek elméletének már a térszemléleti alapjai sem lennének meg.

Az elmélet ugyanakkor nemcsak a funkcionális kritériumok, hanem a gazdaságszerkezeti jellemzők, a homogenitás vizsgálatát is megköveteli. Homogenitásról azonban ellentmondásmentesen csak egy-egy kitüntetett tényező viszonylatában lehet beszélni, komplex gazdasági-társadalmi jelenségek esetén nem lehetséges homogén régiókat létrehozni. Mint a 3.6. alfejezetben szó volt róla, egynél több egymástól független tényezőt vizsgálva az egyes objektumok hasonlóságának, illetve különbözőségének nincs egyértelmű mérőszáma. Másrészt a homogenitás alapján és a funkcionalitás alapján történő térfelosztás konfliktusmentes, egyszerű összehangolása sem valósítható meg. Általánosságban minél homogénebbek a régiók, annál inkább külső kapcsolatokra utaltak és viszont.

Az optimális valutaövezetek elméletének térszemlélete alapján a tér egymástól élesen elkülönülő, de belsőleg homogén egy pontgazdaságokból áll. Ezen túlmenően az egyes elemzésekben úgy keveredik a történeti és az elméleti elemzés, hogy a gyakorlati példákhoz mindig adminisztratív és a statisztikai elemzés számára elérhető téregységeket használnak fel. A régió fogalmának további többértelműségéért a régiót gyakorlatilag skálafüggetlenül használják mind az elemzések legkisebb téregységeire, mind a téregységek együtteséből összeállt optimális valutaövezetre, mind egy optimális valutaövezetekre felosztandó nagyobb téregységre. Ezekben a területi egységekben csak az a közös, hogy nem feltétlenül országokra vonatkoznak, bár vonatkozhatnak azokra is. A zavarok elkerülése érdekében a legkisebb téregységeket elemi téregységnek (amit használhatunk elméleti és leíró elemzések keretében is, lásd a 3.7. alfejezetet) fogom nevezni.

Az optimális valutaövezetekkel kapcsolatos vizsgálatok háromféle típusa képzelhető el. Egyrészt meg lehet nézni, hogy egy adott valutát használó térség (pl. az USA, eurózóna, Brazília) optimális valutaövezetet alkot-e. Másrészt a különböző valutát használó térségek csoportjáról (pl. Japán és Korea, Svédország és Norvégia, USA és Bolívia) lehet eldönteni, hogy optimális valutaövezetet alkotnának-e. Harmadrészt egy adott térséget (országrészt, országot, országcsoportot, kontinenst) fel lehet osztani optimális valutaövezetekre. Ezen utóbbi típusú vizsgálatnál felvetődnek a térfelosztás kombinatorikai aspektusai

is. Ennek ellenére a téma tárgyalásával az optimális valutaövezetekkel kapcsolatos irodalomban nem találkoztam még.

A térfelosztás lehetséges kimeneteleinek nagyságrendjét az alábbi öt kérdésre adott válasz határozza meg:

1. Milyen területegységet osztunk fel optimális valutaövezetekre (az egész Föld, USA, Európa, Frankövezet, Kalifornia, Skócia stb.)?
2. Hány elemi téregységre osztva vizsgáljuk?
3. Hány valutaövezetet hozunk létre?
4. Az elemi egységek milyen határvonalakkal bírnak?
5. Az optimalizációnál milyen megszorító feltevéseket alkalmazunk (pl. folytonossági kritérium, méretbeli kritérium)?

Ezen kérdések közül az elsőre adott válasz az optimalizáció alapkövetelménye, a lehetséges eredmények számára annyiban hat, hogy egy nagyobb területet általában többféleképpen és részletesebben lehet felosztani, mint egy kisebbet. A második, a harmadik és az ötödik határozza meg a lehetséges kimenetek számát, a negyedik pedig nem az eredmények számát, hanem konkrét alakulását befolyásolja. A gyakorlati elemzések a priori adottnak tekintik a módosítható területi egység problémája alá tartozó, második és a negyedik kérdésre adandó választ.

Az elemi téregységek és a létrehozandó régiók száma alapján meg lehet határozni a lehetséges térfelosztások számának felső határát. Az alsó határ a korlátozó feltevések ismeretében számolható ki, amelyek közül a legfontosabb a területi folytonosság kritériuma. A területi folytonosságot az elmélet nem számítja az alapkövetelmények közé, és a szigorú folytonosságot nem is érdemes érvényesíteni. Valamilyen fokú területi kompaktság azonban mindenképpen elvárható, mert különben földrajzilag is védhetetlen térfelosztásokat kapunk, mint például Ghosh és Wolf vizsgálataiban (a világ országaira vonatkozó lehatárolásban „optimális valutaövezetet” alkot például a következő országok csoportja: Algéria, Finnország, Irán, Lesotho, Malajzia, Pápua Új-Guinea, Portugália, Szaúd-Arábia, Szingapúr, Sri Lanka, Svájc, Trinidad és Tobago, Zambia; vagy külön Európára: Egyesült Királyság, Ciprus, Luxemburg; vagy külön a szovjet utódállamokra: Lettország, Moldávia, Türkmenisztán) (*Ghosh–Wolf, 1994*).

A Cliff és Haggett, valamint Keane által megadott formulák alapján a folytonossági kritérium melletti alsó (egydimenziós teret feltételezve, vagyis amikor mindegyik elemi téregységnek két-két szomszédja van) és a korlátozás nélküli felső határok könnyen meghatározhatók (*Cliff–Haggett 1970; Keane, 1975*). Például 10 elemi téregységet 4 régióba 34 105 féleképpen lehet felosztani, a térbeli folytonosság esetén 84 féleképpen. A 15 tagú Európai Unió 77 NUTS 1

szintű téregységét folytonossági kritérium mellett 4 régióba legalább 70300, 10 régióba 14 milliárd, 20 régióba 38 billiárd (10^{17} nagyságrend) féleképpen lehet csoportosítani. Ugyanezek a számok a 95 francia megyére: 134044, 106 milliárd, 3603 billiárd. Ezek a számok az elemi téregységek csekély növekedésével is hamar túllépi a csillagászati tartományokat: 1000 területegységet 20 régióba nagyjából 10^{1260} különféle módon lehet csoportosítani a folytonossági kritérium nélkül (Openshaw, 1984). Az 1000 területegység nem a valóságtól elrugaszkodottan nagy szám, ha az USA 3140 megyéjére vagy az Európai Unió (2002-ben) 1031 NUTS 3 (nagyjából a magyar megyének megfelelő) szintű téregységére gondolunk. Ezen lehetőségek közül aligha lehet kizárólag egyetlen lehetőséget is optimálisnak tekinteni, miközben minimális különbségek is akár az adatokban, akár a lehatárolásban, akár a létrehozandó régiók számában egymástól drámaian eltérő területi konfigurációt eredményeznek.

További nehézség, amelyre számos kutató felhívta a figyelmet, hogy a valutaövezetek határának meghúzása maga is befolyásolja azon feltételeket, amelyek mellett egy adott régió optimális valutaövezetnek tekinthető. Mundell Scitovskya hivatkozva maga is érinti ezt a kérdést (*Mundell, 1961*). Az egységes valuta használata könnyebbé és ezzel együtt nagyobb mértékűvé teszi az egyes térségek specializációját, növeli a tőke és árumobilitást, és némi hatást a munkaerőmobilitásra is gyakorol. Azzal a döntéssel, amellyel optimális valutaövezetnek nyilvánítanak egy régiót, így egyszerre csökken és növekszik annak optimális volta: a specializáció a csökkenés irányába hat (az „aszimmetrikus sokkok” lehetősége miatt), a mobilitás fokozódása pedig a növekedés felé.

A módosítható területi egység problémája számos formában jelentkezik az elmélet gyakorlati megvalósításakor. Egyrészt az elmélet egyik kulcsváltozója, a területi mobilitás, a térkapcsolatok szintje, intenzitása térfelosztásfüggő változó. Az elmélet szerint a területi mobilitás az az egyik alapjellemző, amelynek alapján az optimális valutaövezetek határát ki lehet jelölni. Ezek szerint az optimális valutaövezeteken belül tökéletes a mobilitás, azon kívül pedig nincs mobilitás. Maga Mundell is hangsúlyozta ezen feltevésről, hogy a mobilitást igazából relatív módon lehet értelmezni. Szigorúan szólva tökéletes mobilitásról csak telephelyszinten belül beszélhetünk.

Általánosságban nem lehet a mobilitás mértékéről beszélni, mert az termelési tényezőtipusonként is más és más, és a távolság növekedésével is eltérő módon alakul. Ezen kívül a mobilitás legalább kétféle értelemben is az idő függvénye. Egyrészt évtizedes távlatban nagyobb, mint napi szinten. Az optimális valutaövezetek keretrendszere számára a napi szintű mobilitás a lényeges, mivel a monetáris politikának a kereslettelődés jelentkezésekor azonnal be kellene avatkoznia. Másrészt beszélhetünk állandó jellegű mobilitásról, például amikor az emberek tartósan szándékoznak lakóhelyet, a vállalkozások pedig telephelyet változtatni, valamint ideiglenes jellegűről. A mobilitás mértékére befolyást gya-

korol a határvonalak helyzete és sűrűsége. Két régió közötti átlagos mobilitástól többnyire lényegesen eltér a határvonalak menti, határsávok közötti mobilitás mértéke. Újabb és újabb határvonalak beiktatásával egyre több és több térkapcsolatot regisztrálhatunk, a korábban régióon belüli mozgások egy részéből régióközi mozgások lesznek.

Mundell 1961-es tanulmányában érzekelte ezt a nehézséget, furcsa módon azonban mindezt empirikus, és nem elméleti problémának tartotta. Véleményem szerint empirikus problémaként csak akkor lehetne kezelni, ha csupán a térkapcsolatok szintjének történeti érdeklődésű vizsgálatát végeznénk el, és nem kötnénk hozzá elméletileg megalapozottnak hitt gazdaságpolitikai következményeket.

A szerkezeti hasonlóság a területi mobilitás melletti másik alapjellemző, amelynek segítségével az optimális valutaövezetek határait ki kellene jelölni. Ez azonban ugyanúgy térfelosztásfüggő, mint a mobilitás. Végtelen esetben, telephelyszinten tökéletes homogenitás, egyneműség figyelhető meg. Az ilyen szintű valutaövezetek számára a valuta le- vagy felértékelése a telephelyárak azonos mértékű csökkentésével vagy növelésével egyezik meg. A telephelyek egybevonásával egyre heterogénebb, sokszínűbb területegységekhez jutunk el, a korábbi, részletesebb térfelosztásnál még megfigyelhető területi specializációk egyre kevésbé mutathatók ki. Az Egyesült Államok állami szinten, 50 területegységgel vizsgálva specializáltabb lesz a 15 ország szintjén vizsgált Európai Uniónál; az USA 3140 megyéjét, vagy településeit figyelembe véve pedig tovább nő a specializáció, ezzel együtt csökken annak lehetősége, hogy az USA egésze optimális valutaövezetet alkothasson, hiszen például az autógyártás nagy része Detroitba, a repülőgépipar Seattle-be fog összpontosulni.

További, részben a térbeliséggel összefüggő nehézséget jelent, hogy két régió esetlegesen tökéletes szerkezeti hasonlósága sem vonja maga után a viselkedési hasonlóságot és az azonos gazdaságpolitikai intézkedések szükségességét. Az optimális valutaövezetek elmélete szerint a szerkezeti hasonlóság téregységei azért lehetnek részesei egy nagyobb valutáris övezetnek, mert az őket ért hatások és a szükséges monetáris intézkedések is hasonlóak. Azonban minden elméleti alapot nélkülöző és a történeti tapasztalatok által sem alátámasztott az a feltevés, hogy például két autógyártási vagy faipari régió az autógyártás, illetve a faipar egészét érő hatásra azonos módon reagál. A statisztikailag hasonló területegységek hasonló reakciója természetesen nem kizárt, de nem is szükségszerű. Az esetleges üzemi szintű azonosság önmagában csupán a területi eltérés miatt is különböző viselkedéssel párosulhat.

Az időbeli változás problémája szintén nem kezelhető Mundellnek a területi statikusan szemlélő modellje szerint. A gazdaságban naponta újabb és újabb telephelyek, vállalkozások, térkapcsolatok születnek, és ezzel együtt régiók szűnnek meg. Ezen változásokhoz igazodva az optimális valutaövezetek határ-

vonalai is folytonosan változhatnak, amely pénzügyi káoszhoz vezetne, éles ellentétben állva a pénzügyi rendszertől megkövetelt stabilitással és kiszámíthatósággal. A stabilitás mellett viszont egy adott időpontban megállapított optimális valutaövezeti lehatárolás az idő függvényében egyre kevésbé lenne optimálisnak tekinthető.

Az utolsó nehézséget a 7.5. alfejezetben tárgyalt makrováltozók közötti kapcsolatok általános problémája jelenti, miszerint két makrováltozó nem közvetlen kapcsolatban áll egymással, hanem a mikroszintű viselkedés közvetítésével hatnak egymásra. A mundelli alapmodell keresleteltolódása például nem en bloc az egész régió termékskáláját együttesen, azonos arányban érinti, hanem termékenként külön-külön mértékben. A munkanélküliség sem en bloc jelentkezne abban a régióban, ahol keresletcsökkenés történt, hanem először azon vállalatok bocsátanak el a munkásokat, amelyeknek csökkenteniük, vagy szüneteltetniük kellene termelésüket. Egy bezárt lengyel cipőgyár dolgozói nem lesznek pár nap múlva sem lengyelországi, sem angliai informatikusok. Az ilyen mikroösszefüggések vizsgálatának hiányában az olyan makroszintű leírásokat is, amelyekkel az optimális valutaövezetek tárgyalása kapcsán találkozunk, nem lehet végleges és teljes körű elemzéseknek tekinteni.

A bemutatott nehézségek közül egyeseket látszólag túldimenzionáltam (például a kombinatorikai vagy az időbeli aspektust), de mégis mindegyik probléma külön-külön is arról tanúskodik, hogy az optimális valutaövezetek elméletét nem célszerű a nemzetközi pénzügyi kérdésekre vonatkozóan objektív módon választ adó elméletnek tekinteni. Abban a képzetes világban, amelyre rendkívül sokszínű megszorító feltevései miatt vonatkozik, alkalmazható lenne, ez azonban távol áll a tényleges világtól.

Az elmélet ugyanakkor abból indul ki, hogy a pénzügyi irányítás nettó hasznot hajt az egyes területek számára, amely meghaladja a pénzügyi elszigeteltségből fellépő különféle veszteségeket, költségeket. Ez az alapfeltevés is bírálható lenne, nemcsak elméleti oldalról (mint teszi azt többek között a racionális várakozások iskolája vagy az osztrák iskola), hanem a huszadik század második felének gazdaságtörténetének ismeretében is. Kérdéses, hogy Nevada, Kansas vagy Idaho hogyan tudott volna a gyakorlatba átültetni olyan stabilizációs politikát, amely a jelenlegi gazdasági helyzeténél jobb pozíciót eredményezett volna számára. Bajorország vagy Hessen a német márka stabilitásának előnyeit élvezte, a márkaövezethez egyoldalúan csatlakozó, önálló monetáris politikáról lemondó Ausztriával, Észtországgal és néhány más országgal együtt. Ecuador 2000-ben kivonta a forgalomból saját valutáját, a sucrét, és a dollárt nyilvánította hivatalos fizetőeszközzé, hozzáigazodva a vállalkozók és a lakosság spontán (bár a dél-amerikai országok között nem a legnagyobb mértékű) dollarizációjához. Az események itt lényegében Hayek szabad pénzváltásra vonatkozó javaslatának megfelelően, a mikroszintű döntések végeredményeként

zajlottak le (*Hayek, 1995c*). Ecuadornak gazdasági kára származhat a dollarizációból, amennyiben a Fednél hitelesebb pénzpoltikát lenne képes folytatni. Ez azonban nem reális lehetőség.²⁵

A tárgyalt térszemléleti és makroökonómiai nehézségek a mikroökonómiai megközelítés számára nem léteznek, így célszerűbb lenne a valutaövezetekkel kapcsolatos elméleti tárgyalás nagy részét mikroszinten végezni. Az optimális valutaövezetek elméletét Mundell akkor fogalmazta meg, amikor az egy ország – egy pénz történelmileg kialakult gyakorlatát kevés közgazdász kérdőjelezte meg.²⁶ Az elmélet fő érdeme abban keresendő, hogy elvetette az országhatár, mint makrogazdaságilag releváns határ képzetét. Az országok helyébe állított homogén régiók ugyanakkor nem jelentenek érdemi előrelépést, a térképzet változatlanul az egy pontgazdaság keretei között maradt meg. Ez nem jelentene feltétlenül problémát, számos gazdasági kérdést lehet az egy pontgazdaság keretei között is megfelelő módon modellezni. Azonban a területi vizsgálatoknál alapvető jelentőségűvé lép elő a térfelfogás kérdése. Az optimális valutaövezetek elmélete pedig lényegét tekintve térbeli gazdasági kérdésekkel foglalkozik.

Lábjegyzetek

¹ Egy elmélet logikailag kifogástalan volta és tapasztalati alkalmazhatósága, érvényessége egymástól merőben eltérő problémát jelentenek. Lásd *Mises (1960)*, *Robbins (1984)*, *Zeller (1991)*. Szigorúan szólva nem is szabadna „elméletről” beszélni olyan gondolatkonstrukciók esetén – bármennyire is tökéletesek logikailag –, amelyek semmilyen tapasztalati körülmények között sem alkalmazhatóak.

² Ezeknél a típusoknál *Musgrave (1981)* már említett kitűnő tanulmányára támaszkodtam, leszámítva az első típusú feltevést, amit ő nem említ meg, mivel nem teszi meg a fontos különbséget a valóság kétféle leegyszerűsítése között, és csak a valósággal összhangban nem lévő feltevésekkel foglalkozik. Bár a közgazdaságtan ismeretelméletéről szóló írásokban is meglehetősen elterjedt az a módszertani monista elképzelés, miszerint a feltevéseket és az arra épülő elméleteket tapasztalati következményeik, predikcióik révén erősíthetjük vagy cáfolhatjuk meg, egyrészt a közgazdasági elméletek történetében meglehetősen kevés példát találhatnánk ezen módszer gyakorlatára, másrészt a feltevések jó részéről *eleve tudjuk, hogy nem felelnek meg a valóságnak*.

³ Mint Rényi Alfréd írja: „A valóságot jól kell megközelíteni minden olyan szempontból, ami a cél érdekében fontos, de ugyanakkor minden olyan vonatkozás, ami a pillanatnyi cél szempontjából mellékes, figyelmen kívül hagyható” (*Rényi, 1969, 76. o.*). A pillanatnyi cél szempontjából figyelmen kívül hagyható feltevések az elhanyagolható típusúak.

⁴ Az más kérdés, hogyha a kamat alakulásának térbeli aspektusait vizsgáljuk (mint teszi *Békés, 1998, 728. o.*; *Lösch, 1962, 361-363. o.*; *Iversen, 1967, 114-115. o.*; *Ohlin, 1981, 165-166. o.*; *Smiley, 1981*), akkor magától értetődően szükséges valamilyen térfogalom használata. Mégis, még a kamattal kapcsolatos térbeli kérdések vizsgálatakor is találkozunk a tértől való elvonatkoztatással, amikor a területileg kizárólagosan használt pénzek árfolyamára ható tényezők vizsgálatakor a területileg azonos kamatlábak követelményéből indulnak ki.

⁵ A tökéletes versennyel kapcsolatban erre először valószínűleg Palander mutatott rá (*Palander, 1935, 275-278. o.*), bár a területi árkülönbségek létezése és elméletileg indokolt volta a tökéletes verseny formalizált leírását megelőzően a közgazdasági alapismeretekhez tartozott.

⁶ Az egy ár törvényéről lásd a 8.4. alfejezetet.

⁷ Krugman magyarul megjelent „Földrajz és kereskedelem” című könyvének ismertetőjében röviden foglalkozom néhány további nehézséggel is (*Dusek, 2004b*). Mindez akkor okoz gondot, ha a térszemlélet olyan elméleti következményekhez vezet, amely a folytonos gazdasági térre nem alkalmazható. Az új gazdaságföldrajz régiófogalmát ért kritikákhoz hasonlókat harminc-negyven évvel ezelőtt az isardi regional science régiófogalmával kapcsolatban fogalmaztak meg. Lásd például *McDonald (1966)*; „A „régio” fogalmának helytelen használata jellemző a matematikai és statisztikai technikákat alkalmazó jelenlegi irodalomra. Isard például nem lát ellentmondást abban, hogy Iowa államot régióként határozza meg az interregionális áramlások elemzése során, bár ennek egyetlen igazolása a statisztikai adatok állami szintű elérhetősége” (*McDonald, 1966, 518. o.*).

⁸ Attól függően, hogy a „gazdaság termékei” alatt mit értünk, beszélhetünk fogyasztói, termelői, export stb. árszínvonalról.

⁹ Tárgyalását lásd például *Köves (1981)*, *Hüttl (2003)*. Az egyes társadalmi csoportok eltérő fogyasztási szerkezetéből adódó kérdésekről lásd *Gergely (1999)*. Az árrendszerek országok közötti összehasonlíthatóságával „A területi árrendszerek és fogyasztási szerkezetek eltérése és a gazdasági tevékenység szintjének összehasonlíthatósága” című tanulmányomban foglalkoztam (*Dusek, 2000*).

¹⁰ Egnél több pénz (forint, dollár, márka) használatakor a valutaárfolyamok is kifejezhetik a pénz egyfajta „árát”, de ez csak annyiban bír jelentőséggel, amennyiben bármelyik termék árát kifejezhetjük bármelyik pénznemben (forintban, dollárban, márkában).

¹¹ Mises egyértelműen fogalmazta meg, hogy „a technológiai összetétel szerint tökéletesen azonos termékeket különböző típusú termékeknek kell tekinteni, ha azok nem ugyanazon a helyen és ugyanolyan mértékben fogyasztásra vagy továbbfeldolgozásra készen állnak rendelkezésre” (*Mises, 1980, 97. oldal*). A fizikailag azonos, de eltérő térbeli helyzetű termékek gazdaságilag különbözőként tekintése nem veszélyezteti a gazdasági tisztánlátást. Éppen ellenkezőleg, megegyezik a gazdasági szereplők véleményével, akik a szállítási költségekről – szemben az elméletalkotás leegyszerűsítéseivel – soha nem feledkeznek meg, azokat mindig belekalkulálják a gazdasági számításaikba.

¹² Erről Ohlin így ír: „Elemelve az egy régió belüli tényezői ellátottságot nemcsak azokat a szűkös erőforrásokat kell figyelembe venni, amelyeknek ára van, hanem azokat a földi, természeti adottságokat is, amelyeknek nincsen ára. Az egyiptiaci árelmélet szempontjából ez egy paradoxon, mivel önmagától értetődő, hogy azok a tényezők, amelyek bőségben állnak rendelkezésre, nem képezik a gazdasági elemzés tárgyát, azokkal nem szükséges gazdálkodni. Mégis nyilvánvaló, hogy több egymással kapcsolatban lévő piac esetén az árelemzésnek figyelembe kell venni azokat a tényezőket is, amelyek az egyik régióban szűkösen, míg a másik régióban bőségesen, esetleg ingyen állnak rendelkezésre” (*Ohlin, 1981, 29. o.*).

¹³ A szállíthatóság foka alapján további alcsoportokat lehet létrehozni. Ohlin például az áruáramlás akadályai szerint így osztályozza a termékeket: „Összefoglalva, az áruk különféle csoportjai a következők: nemzetközi piacra termelt termékek, melyek a nemzetközi kereskedelem tárgyai; kompetitív belföldi piacra termelt termékek, melyek többé-kevésbé szoros versenyben vannak a nemzetközi piacra termelt termékekkel; és a nem kompetitív belföldi áruk nagy csoportja, melyek kapcsolata más árukkal kevésbé közvetlen. (...) Ezek között a csoportok között nincsenek éles határok” (*Ohlin, 1981, 184. o.*).

¹⁴ Az áruk és a pénz termelési és felhasználási helyének statisztikai megfigyelhetősége és lokalizálhatósága az elméletileg értelmes nyomon követhetőségtől független kérdés, gyakorlatilag az áruk országon belüli áramlásáról sem rendelkezünk rendszeres statisztikákkal. A pénz (készpénz és számlapénz) területi eloszlásának változása ugyanakkor elméletileg megfigyelhető lenne országon belül is, gyakorlatilag viszont ez az áruk nyomon követhetőségénél is nagyobb akadályokba ütközik. A Fed 12 területi igazgatósága által kibocsátott és megjelölt egydolláros bankjegyeknek a 12 körzet közötti áramlásáról közöl rendkívül érdekes adatokat *Tobler (1981)* Pignatello tanulmányára hivatkozva. Ez a felmérés azonban egyszeri, kivételes vizsgálat keretében készült.

¹⁵ A pénzhelyettesítésről, annak mértékéről részletesebben lásd *Cohen (1998)*, *Dusek (2001)*.

¹⁶ Ezt az aranypénzrendszer idejéből származó, a hitelpénzrendszerekre is érvényes leírással illusztrálhatjuk. Az arany országok közötti áramlása a világ pénzállományának az újraelosztásában csak az egyik elemet képezte, a másik rész az aranyáramlásban érintett országok hitelállományának eltérő mértékű összehúzódása, illetve növekedése révén zajlott le (*Hayek, 1937; Iversen, 1967*).

¹⁷ Az más kérdés, hogy az időben nem kiegyenlített kínálatú termékeknél lehetőség van az áruoldali áringadozások mérséklésére.

¹⁸ Az árszínvonal és annak változása nemcsak tagállamonként, hanem megyénként és városenként is különbözik egymástól. Példákat lásd *Clark (1984a)*, *Clark (1984b)*, *Simmons (1988)*.

¹⁸ A Balassa-Samuelson hatás *területek közötti összefüggést ír le*, amely ebből következően *országokra is* érvényes. Számos korábbi, dezaggregált szemléletű szerző (például az említett Mises, Hayek, Ohlin) számára *magá a Balassa-Samuelson hatás által megoldott probléma sem létezett*.

¹⁹ A Balassa-Samuelson hatás *területek közötti összefüggést ír le*, amely ebből következően *országokra is* érvényes. Számos korábbi, dezaggregált szemléletű szerző (például az említett Mises, Hayek, Ohlin) számára *magá a Balassa-Samuelson hatás által megoldott probléma sem létezett*.

²⁰ A folyamat világos leírását két-három emberöltővel ezelőtt Misesnek, Hayeknek, Haberlernek és másoknak köszönhetjük, akik bemutatták, hogyan vezet a beruházások gazdaságilag nem optimális allokációjához és válsághoz a bankoknak a kamatszintet a természetes rátától eltérítő politikája (*Mises, 1980; Mises, 1928; Hayek, 1976; Hayek, 1935*). Az elmondottakból az is következik, hogy az „infláció elleni harcot” a pénzmennyiség mérésével kellene irányítani, és nem az árszínvonal mérésével.

²¹ Hayek szerint „a „jószágoldalról” kiinduló árszintváltozások nemcsak nem károsak, de egyenesen szükségesek ahhoz, hogy az egyensúly megbomlását elkerülhessük” (*Hayek, 1995c, 56. oldal*). Haberler szintén világosan mutatja be az árszínvonal áruoldali változásának a természetességét (*Haberler, 1927, 112-122. o.*).

²² Érdeemes összevetni ezt a leírást Ohlinnak ugyanezen helyzet következményeire vonatkozó leírásával. Nála a fizetési mérlegek nem változnak, csak a jövedelmek (*Ohlin, 1981, 53-56. o.*). Lössch összehasonlíthatatlanul sokoldalúbb elemzését adja a vásárlóerő területközi áramlása hatásainak (*Lössch, 1962, 187-218. o.*).

²³ Az elmélet további nem területi szempontú kérdéseiről lásd *Békés (1998)*, *Lőrinczné (1999)*.

²⁴ Ilyen hatáskörzeteket figyelhetünk meg a devizatartalékok földrajzi megoszlása kapcsán.

²⁵ A dollarizációval kapcsolatos további kérdéseket „A pénz denacionalizálódása” című tanulmányomban tekintetem át (*Dusek, 2001*). A piac méretétől eltekintve, a pénzügyi elszigeteltség akkor jelenthet gazdasági előnyt, ha egy instabilabb pénzügyi rendszertől való elszigetelődést jelent. Például Észtország számára rendkívül előnyös volt a rubelövezetről történő gyors leválás. Panamának gazdasági előnnyel jár a dollár használata. Ugyanakkor az Egyesült Államok vezetése 1988 márciusában Noriega tábornok rendszerére történő nyomásgyakorlasként befagyasztotta az Egyesült Államokban lévő panamai betéteket és megtiltotta a Panamába irányuló dollárátutalást, ami a panamai gazdaság demonetizálódásához vezetett (*Cohen, 1998*). Ez a kérdéskör politikai vetületének fontosságát jelzi. Noriega tábornok számára adott szituációban politikailag talán egy fokkal előnyösebb lett volna az önálló pénzügyi rendszer, bár a dollárbetétek befagyasztása ekkor is hasonlóan kellemetlen helyzetet jelentett volna. Magát a rendszert végső soron amerikai katonai akcióval döntötték meg 1989 decemberében.

²⁶ Hayek egy emberöltővel Mundell elméletének a megfogalmazása előtt bírálta a pénzügyi nacionalizmus elméleti indokait (*Hayek, 1937*). Hayek pénzügyi nacionalizmus alatt azt a doktrínát érti, amely szerint az országokon belüli pénzügyi tranzakciókra és az *országokon belüli* pénzeloszlásra más szabályoknak kellene vonatkoznia, mint az *országok közötti* pénzáramlást és az országoknak a világ pénzállományán belüli részesedését meghatározó szabályok. A pénzügyi nacionalizmus melletti érvek nagyrészt megegyeznek az optimális valutaövezetek elméletében található makroökonómiai szabályozási igényekkel, de az utóbbi az országhatároknak nem tulajdonít kitéüntetett szerepet.